

личезну джерельну базу, залучили до висвітлення теми значну кількість респондентів. Під час написання книги автори використали матеріали архівів, численні спомини сучасників, переяславську періодику.

Книга написана доступною, популярною, живою мовою і розрахована на широкий загал читачів. Музеезнавчий, науковий доробок М.І. Сікорського, досвід пам'яткоохоронної роботи стане в нагоді, в першу чергу, фахівцям-музейникам. Також праця буде корисною й для широкого кола шанувальників вітчизняної історії, культури, музейної справи. На нашу думку, вона має стати предметом зацікавленості з боку музейних працівників, науковців, краєзнавців, мистецтвознавців, освітян, державних службовців галузі культури, органів місцевого самоврядування, студентів та учнів, представників широ-

кої громадськості, усіх, хто цікавиться вітчизняною історією та культурою. Сподіваємося, що кожен оцінить її безсумнівну користь в науково-пізнавальному і практичному вимірах.

Здається, що всю інформацію, яку тільки можна було віднайти про М.І. Сікорського, зібрано під палітуркою цього видання. Проте, автори запевняють, що ставити крапку в справі збирання відомостей про М.І. Сікорського зарано. Книга спонукає до подальших пошуків, до нових оцінок, комплексних узагальнень.

Маємо надію, що вихід у світ цієї книги буде гідним внеском у розвиток вітчизняної історичної науки. Сподіваємося, що праця знайде широке використання і стане гарним прикладом гідного служіння Україні, правильно зорієнтує молоде покоління і сприятиме вихованню молоді у національно свідомому дусі.

Ярослав Калакура (м. Київ)

Джерельні свідчення нищення української культури

Рецензія на кн.: Білокінь Сергій. *Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917-1941 рр.): джерелознавче дослідження. Т.2.* – Дрогобич: Коло, 2013. – 1066 с.

Побачив світ давно очікуваний, заявлений ще в 1999 р. [1]¹, другий том фундаментального дослідження знаного історика, джерелознавця, громадського діяча, лауреата Національної премії України ім. Т.Шевченка, учасника державної програми «Реабілітовані історією», керівника Центру культурологічних студій Інституту історії України НАН України, доктора історичних наук Сергія Івановича Білокіня, присвячений науковому аналізу величезного масиву документальних джерел, архівно-слідчих справ репресованих сталінським режимом діячів української культури і церкви упродовж 1920-1940-х років. Книга є логічним продовженням попередніх студій автора [2]² і містить додаткові, незаперечні, ще більш разючі аргументи того, що насилля, репресії, масовий терор служили

одним із домінуючих засобів більшовицької політики і державного управління в СРСР. Праця – знакове явище не тільки в новітній українській історіографії та джерелознавстві, але й в історичному краєзнавстві, оскільки безпосередньо присвячена непоправним втратам культурної спадщини українського народу, пограбуванню унікальних цінностей, історичних пам'яток, нищенню музеїв, бібліотек в умовах насадження і утвердження більшовицького режиму в Україні. Якщо у першій книзі акцент було зроблено на джерельне підґрунтя історії створення та діяльності надзвичайних карально-репресивних органів в СРСР, їх філій в УСРР, обґрунтування політики терору з боку партії більшовиків та мотивів її реалізації, то нова праця не тільки поглиблює ці сюжети, а значно розширює обсяг

¹ Білокінь С. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР. 1917-1941 рр. Т.1. – К., 1999. – 447 с.

² Білокінь С. Музей України: Збірка П.Потоцького: Доба, середовище, загибель. – К., 2002; *його ж*. В обороні української спадщини: історик мистецтва Федір Ернст. – К., 2006; *його ж*. Нові студії з історії большевизму. I-УІІІ. – К., 2007 та ін.

переконливих свідчень, які незаперечно доводять, що в епіцентрі масових репресій опинилася українська людність, її культура, наука, освіта, провідні діячі, створена ними інтелектуальна спадщина.

Книгу презентував нині уже покійний видатний український історик-краєзнавець, академік Петро Тимофійович Тронько переднім словом «Покоління й епохи поєднано в єдиний історичний процес», відзначивши, що С.І.Білокінь своєю працею повертає пам'ять сучасним і майбутнім поколінням про сотні невинно убієнних визначних діячів української культури і духовності, їх внесок у розвиток музейної, бібліотечної та пам'яткоохоронної справи. Розвиваючи цю думку, директор Інституту рукопису Національної бібліотеки ім. В.І.Вернадського, членкор. НАН України Л.А.Дубровіна вказала на важливість підготовленого дослідження як у контексті відновлення і збереження історичної пам'яті, так й інтеграції української історичної науки в європейський науковий простір.

Дослідження носить яскраво виражений документально-джерелознавчий характер з широкими історіографічними викладками і складається з шести розділів, побудованих за тематично-проблемним принципом у рамках визначеного хронологічного періоду, починаючи з ескалації більшовицького режиму, його насадження в Україні та закінчуючи 1940-ми роками. Як епілог, як світоглядно-духовне кредо автора, сприймається перший розділ «Мислителі, зіставлені з усією нацією», присвячений двом видатним геніям українського народу – Тарасу Шевченкові та Миколі Гоголю. Очевидно, дослідник виходить з того, що політика культурного геноциду, організованого тоталітарним режимом супроти українського народу, була продовження імперського курсу царизму. У нових умовах він спрямовувався не лише на фізичне нищення українського народу, але й на викорінення національної свідомості і моральних цінностей, насадження партійно-класового підходу до історії і культури, встановлення тотального контролю за їх ідейною спрямованістю творчості, застосування різного роду маніпуляцій по відношенню до української класики, в т.ч. й до спадщини Т.Шевченка і М.Гоголя, замовчування та спотворення висвітлення в ній реальної української історії, намагання представити цих великих українців не захисниками пригнобленого народу, а поборниками «українсько-російської дружби і братерства».

Українській гуманітарній науці, долі архівної спадщини в умовах більшовицького режиму присвячений другий розділ. На основі документів автор показує, як ще в процесі повалення самостійної України нова влада намагалася взяти під контроль діяльність архівного управління і всі інформаційні ресурси архівів, засекретити і закрити доступ до них, що знайшло відображення у прямому і безпосередньому підпорядкуванні цієї сфери наркомату внутрішніх справ (1938 р.). Паралельно протягом міжвоєнних років тривали нищення і насильницька радянська культура, яка супроводжувалась спочатку конфіскацією і пограбуванням коштовностей у банківських сейфах громадян, їх особистого майна, церковних цінностей, а відтак вилученням мистецьких творів, їх продажем за кордоном. Та найбільшою трагедією стали різного роду ідеологічні чистки, депортації, арешти і фізичне винищення знакових постатей української науки, літератури і мистецтва – Сергія Єфремова, Марка Вороного, Миколи Куліша, Миколи Зерова, Леся Курбаса, Григорія Косинки, Валер'яна Підмогильного, Миколи Хвильового та ін., нищення унікальних документів особового фонду архіву Михайла Грушевського, спадщини інших діячів.

Особливої уваги заслуговує третій розділ «Паралельна історія УСРР-УРСР: большевизм і українська культурна спадщина», в якому, з одного боку, обґрунтовується самотність і цілісність пам'яток старовини і мистецтва України, створених на всіх етнічних землях українського народу упродовж її багатовікової історії як єдиного і найціннішого національного скарбу, а з другого боку, – його тотального нищення. Пограбування цих духовних багатств нації почалося, на думку дослідника, з часів «муравйовщини», з політики воєнного комунізму, з масового голоду 1921-1922 рр. і тривало до останніх років радянської влади. У розділі ключове місце відведено трагічним сторінкам музейної справи, насамперед нищенню рідкісних колекцій, зібраних видатними діячами Богданом і Варварою Ханенками, Василем Щавинським, Миколою Петровим, Миколою Біляшівським та ін.

Дослідник знаходить документальне підтвердження взаємозв'язку між згортанням НЕПу і політики коренізації, переходом до насильницької колективізації та організацією штучного голодомору 1932-1933 рр., насадженням войовничого атеїзму і соцреалізму як «творчого методу» радянської літератури і мистецтва, партійного

«управління читанням» і монументальною політикою, руйнуванням пам'яток архітектури і духовності, новим пограбуванням музеїв і бібліотек, вилученням побутового золота, коштовностей і антикваріату в «новочасних буржуа», «розстріляним відродженням» та «великим терором» кінця 1930-х рр. На цьому фоні особливо вражають документи, які проливають світло на трагічну історію руйнування пам'яток Золотоверхого Києва, пограбування Софійського собору, Києво-Печерської Лаври, Михайлівського собору та інших святинь. Не оминув автор і драматичних сторінок Видубицького та Межигірського монастирів, їх церков і цінностей. Ціла низка документальних свідчень стосуються нищення музейних колекцій як Києва (музей антропології, етнографічний музей ВУАН, центральний історичний музей, мистецькі музеї, картинні галереї), так і Дніпропетровська, Житомира, Запоріжжя, Сум, Харкова та ін.

В окремий, четвертий розділ виділена документалістика слідчих дій і судового процесу щодо членів «Спілки визволення України». Автор проаналізував комплекс опублікованих і архівних свідчень, які дають концентроване уявлення про задум, мотиви, масштаби і антиукраїнську сутність процесу, про його реальну і сфабриковану складові. Цілоком новим джерелом тут є виявлені дослідником у Галузевому державному архіві СБ України протоколи засідань Братства Української Державності, яке складало ідейне осердя СВУ. У книзі викладено маловідомі сюжети із стенограми судових засідань, із винувального висновку, матеріали про ставлення ВКП(б) та партійних істориків до СВУ, постулати яких надовго заповнили радянську історіографію висновками про контрреволюційність СВУ на чолі із «запеклим націоналістом» С.Єфремовим, її прагнення повалити радянську владу в Україні і реставрувати буржуазний лад. Джерельну цінність для дослідження цієї проблеми мають оприлюднені листи Л.Чикаленка та М.Лівицького до К.Туркала, а також список і адреси киян, які проходили по процесу СВУ. З дослідження С.Білоконя випливає, що переважна більшість осіб, які фігурували у справі СВУ, були справжніми українськими патріотами і чинили спротив радянському режиму, відстоюючи національні інтереси українського народу.

У п'ятому розділі дослідження зібрані надзвичайно цінні відомості про раритети української бібліографії, зокрема про видання, що були заборонені на стадії верстки або тиражі яких

було знищено в період 1920-1941 років. Фактично така робота в українському джерелознавстві проведена вперше і вона заслуговує всілякої підтримки, оскільки дозволяє простежити видавничу політику тоталітарного режиму, виявити різного роду редакторські та цензурні маніпуляції з рукописами на стадіях прийняття до видання, видавничих анонсів, рецензування, редагування, оприлюднення та ідеологічних погромів. Автор шляхом скрупульозного зіставлення текстів з оригіналами відтворює окремі фрагменти автентичних праць і видавничих проєктів М.Грушевського, К.Грушевської, А.Кримського, Ф.Ернста, Г.Нарбути, О.Оглоблина, С.Підгайного та ін., які потрапили під пресрадянської цензури. Це стосується знищення проєкту «Українська радянська енциклопедія», першого тому «Біографічного словника УАН» (1934 р.) та ін.

Доречним видається шостий розділ «Биківня і Вінниця в історіографії терору», який тематично і хронологічно цілоком уписується в часові межі дослідження і стосується досить контроверсійної проблеми. Відомо, що впродовж багатьох десятиліть радянський режим, його засоби масової інформації та офіційна історіографія намагалися приховати правду про жахливі події 1937-1941 рр., масові поховання на околицях Києва, Вінниці та інших міст репресованих і розстріляних осіб, приписуючи ці акції гітлерівцям. У цьому розділі поряд із документальними збірниками («Київ: жертви репресій» у 2-х тт., «Пам'ять Биківні», «Биківнянські жертви, або Як працювала «Вища двійка» на Київщині», «Вінниця: злочин без кари» та ін.), повідомленнями преси і мемуарами, окремими судово-слідчими справами 263 фонду ЦДАГО України домінують й численні історіографічні джерела. Такий підхід абсолютно виправданий, оскільки багато з них побудовані на оригінальних документах і є малодоступними для широкого кола читачів, що додатково надає цьому сегменту книги джерелознавчого характеру. Не оминув автор і драматичних сторінок голодоморів 1921-23 та 1932-33 рр., їх етнічного забарвлення. С.Білокінь звернув увагу на таке унікальне джерело як могили, дослідження яких нерідко дає надзвичайно цінні відомості про осіб, репресованих і знищених більшовицьким режимом, дозволяє ідентифікувати жертви. До речі, тут велике поле для краєзнавців як з погляду виявлення, упорядкування могил, догляду за ними, так і дослідження.

Суттєвим доповненням книги є численні ілюстрації – репродукції унікальних фотографій репресованих діячів культури, науки, освіти і церкви, понищених пам'яток архітектури, втрачених музейних експонатів тощо (С.900-970), а також ґрунтовний іменний покажчик. Читач неминуче зверне увагу на рідкісні світлини Десятинної церкви, Золотоверхого Михайлівського собору, Собору св. Миколая, зруйнованих у 1934-36 рр., залишків Золотих воріт, портретних зображень Миколи Біляшівського, Миколи Макаренка, Олександра Оглоблина, Михайла Зерова, Михайла Рудницького, Данила Щербаківського та ін. Високої оцінки заслугоує поліграфія та художнє оформлення видання, про що потурбувалося дрогобицьке видавництво «Коло». Зважаючи на невеликий наклад видання, було б доцільним розмістити його електронну версію в соціальних мережах.

Отже, українська історична наука збагатилася оригінальним джерелознавчим дослідженням підсумково-узагальнюючого характеру, яке є ва-

гомим внеском у вивчення маловідомих проблем інтелектуальної історії України, видавничої і бібліотечної справи, українського краєзнавства, музезнавства, пов'язаних з драматичними подіями міжвоєнних років. Воно переконливо доводить, що насаджений в Україні тоталітарний режим взяв для себе ключовим засобом державного управління і так званих соціалістичних перетворень масовий терор, спрямований насамперед проти тієї частини української інтелігенції, селянства, робітництва, які відстоювали волю, незалежність України, її національні інтереси і цінності. Хочеться висловити надію, що Сергій Білокінь як досвідчений, фаховий знавець і дослідник джерел продовжить з властивою йому наполегливістю, цілеспрямованістю і скрупульозністю пошук, виявлення, вивчення та оприлюднення нових свідчень про репресивну політику більшовицького режиму в наступні роки Другої світової війни та повоєнні лихоліття і читач отримає третій або й четвертий том дослідження цієї важливої та актуальної проблеми.

Наталія Мех (м.Київ)

Пам'ятка XVII століття: повернення культурного скарбу

У статті висвітлюється важлива подія – вихід давнього трактату „Тератургіма або Чудеса”. Тривалий час про існування цієї книги знали лише історики, але зміст стародруку залишався таємницею і для них. І лише майже чотири століття по-тому Великі Чудеса Великих Святих відкриті людям.

Ключові слова: пам'ятка, трактат, стародрук, тератургіма, чудо.

Особливим для нашої культури та нашої держави видався 2013 рік. Цей рік ювілейний. Адже ми святкували **1025-річчя Хрещення Київської Русі** рівноапостольним князем Володимиром, **1150 років від початку просвітницької місії святих рівноапостольних Кирила і Мефодія**, завдяки яким „світлом Істини були освічені слов'янські народи. Цей рік був і роком **1700-ліття Міланського едикту святого рівноапостольного царя Костянтина**, який припинив гоніння на християн у Римській імперії, сприяв проведенню Першого Вселенського Собору і знайденню найбільших християнських святинь, зокрема й Животворящого Древа Хреста Господнього. Знаменним є те, що всі ці ювілеї припали на один рік, бо саме зі святом рівноапостольним

царем Костянтином та просвітителями слов'ян Кирилом та Мефодієм порівнює Свята Церква хрестителя Київської Русі рівноапостольного князя Володимира” (Пасхальне послання Блаженнішого Митрополита Володимира).

Наступний ювілей, про який слід згадати, це – **1000 років минуло з того часу, як преподобний Антоній Печерський**, родоначальник та покровитель усього чернецтва на Русі (за свідченнями Афонського Патерика та Густинського літопису), **вперше прийшов зі Святої гори Афон до Києва** та поселився у печерах. Крім того у цьому році виповнюється **900 років, з того часу, як преподобний Нестор Літописець завершив роботу над „Повістю минулих літ”** – видатною пам'яткою нашої культури.